

TOPISHMOQLARNING TIL XUSUSIYATLARI HAMDA USLUBIY TAHLILI

Erkinova Dildora Sharofiddin qizi

Sharof rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14729092>

Annotatsiya

Ushbu maqolamizda o'zbek xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri bo'lgan topishmoqlarning til xususiyatlarini tahlil qilishga harakat qildik. Topishmoqlar og'zaki ijodning ommaviy va maxsus janrlaridan biri. Ularning uslubi metafora (istiora), ko'chim, kinoya, qochiriq yo'li bilan so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatib, yashirilgan narsa, hodisalarning belgilariga ikkinchi bir narsa, hodisalarning belgilarini qiyoslash, imo-ishora qilishdan iboratdir. Topishmoqlarning shu xususiyati haqida qadimgi yunon filosofii Aristotelning: "Juda yaxshi metafora tuzish yo'li", deyishi bejiz emas. Topishmoqlarning qaysi davrda yaratilganligiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning til xususiyati turlicha ekanligiga guvoh bo'lamiz. Biz ushbu maqolamizda ana shu holatni tahlil qilishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: *topishmoq, mifologiya, she'riy topishmoq, metafora, xalq og'zaki ijodi.*

Topishmoq aytish qadimgi zamonlardan boshlab turli xalqlarning hayoti, ijtimoiy shart-sharoitlari, dunyoqarashlari, urf-odatlarini, mifologik tasavvurlari bilan bog'liq bo'lgan. O'zbek xalqi ham boshqa qardosh xalqlar kabi kuz va qish kechalari g'o'za chuvish, charx yigirish, olacha to'qish kabi qo'l mehnati bilan bajariladigan turli-tuman ishlar davomida topishmoq aytishgan. Topishmoq aytish qaysi bir xalqda bo'lmasin u aql-ziyraklik musobaqasi, ko'ngil ochish, o'yin-kulgi vositasi. Topishmoq aytish, asosan, yoshlarning so'z boyligini oshirish, hayot va uning hodisalari haqidagi bilim-tushunchasi, idroki va mulohazalarini kengaytirish uchun zarur tarbiya vositalaridan biri bo'lgani tufayli ular soddadan murakkabga, osondan qiyinga borish usulida yaratilgan. Topishmoqlar orasida maktab yoshigacha bo'lgan bolalar osonlik bilan topa oladiganlari bo'lgani kabi katta yoshdagi bolalar, hatto turmush tajribasi ko'p kishilarning ham boshini qotirib, o'ylashga majbur qiladiganlari ham bor. Masalan, "Otdan baland, itdan past", "Qoziq ustida qor turmas" kabi *egar, tuxum* haqidagi topishmoqlar xalq orasida keng tarqalganligidan topishmoq aytilib bo'linmay, eshituvchilar uning javobini topa oladi. Ammo "Uzundan uzoq, havoga tuzoq" (*tutun*) kabi topishmoqlar ancha o'ylantirib qo'yadi. Topishmoqni hamma – kattadan kichik aytadi, uni topishga ham ko'pchilik ishtirok etadi. Xalq

orasida nisbatan ko'p topishmoq biladigan kishilar topishmoqchi, jumboqchi ham deb yuritiladi.

Topishmoqlarda savol tarzida aytiladigan fikrlar ma'lum bir badiiy shaklga tushgan bo'ladi. Ular xuddi maqollar kabi ixcham, quyma, ta'sirchan formada yaratiladi. Badiiy tafakkur mevasi bo'lgan topishmoqlarda fikr timsoliy yo'l bilan ifodalanadi, uning savol va javobini ichki mantiqiy qiyoslash boshqarib turadi.

Topishmoq aytuvchi qanoat hosil qilguncha shu tariqa savol-javob davom etadi. Javob topa olmagan shaxsning deyarli barcha tana a'zolari "sotib olinadi". "Sotdim-oldim"da kishining ko'zini – jin chiroqqa, burnini – hushtakka, boshini – toshga, og'zini – o'raga va boshqa a'zolarini turli-tuman narsalarga o'xshatib, masxara qilinadi. Ko'rinib turibdiki, topishmoq aytishish mehnat ahlining o'ziga xos ko'ngil ochishi, xursandchilik qilishining bir yo'lidir. Topishmoq aytish orqali davrada ajoyib xushchaqchqlik, ruhiy ko'tarinkilik paydo bo'ladi. Topishmoqlarni yaxshi biladigan keksalarning guvohlik berishicha, topishmoq aytish kechalari juda maroqli o'tgan, ayniqsa yoshlarga tarbiyaviy-ta'limiy jihatdan katta foyda yetkazgan.

Ayrim topishmoqlar maqollik xususiyatiga ham ega bo'ladi. Masalan, "Hammaga to'n tikaman, o'zim yalang'och" (*igna*) topishmog'i chuqur ijtimoiy mazmuni bilan ajralib turadi. O'zgalarning, to'g'rirog'i, boy-amaldorlarning foydasiga kechasi-yu kunduzi tinmay mehnat qilib, o'zi quruq qolgan, och-yalang'och, muhtojlikda yashagan mehnatkashlar ommasining og'ir, achinarli ahvoli g'oyat obrazli ifodalangan. Lekin igna va ish haqidagi boshqa bir topishmoqni ("Kichkina xotin, lachagi uzun") bunday deb bo'lmaydi. Unda ayollar mashg'uloti ko'zda tutilganligini payqash qiyin emas.

Topishmoqlarda hokim sinf tabaqasiga mansub kishilarning nomlari ishlatilishi ham bejiz emas. Masalan, "Abdullaxon – beustixon" (*bit*). "Tokchama-tokcha, Samatjon boyvachcha" (*sichqon*). "Hovuz yonida Sulton boyvachcha" (*qurbaqa*). Bunday topishmoqlarning umumiy mazmunida zaharxanda, piching bor. Birinchi topishmoqda xalqning qonini so'rib, zolimlikda nom chiqargan Buxoro xoni Abdullaxonning nomi nafrat bilan tilga olinmoqda. Ikkinchisida tekinxo'rlik, zararkunandalik, tayyorga ayyor, ucharlik sichqon obrazi misolida qaysi bir Samatjon degan qallobga tenglashtiriladi. Sulton boyvachcha esa, odamlarni ishlatib, faqat o'z jonining huzurini biladigan, o'zini koyitmaydigan bir amaldorga nisbat berilganligi aniq.

Topishmoqlarda topilayotgan narsaning belgisi bo'rtib ko'rsatiladi. Buning sababi shundaki, topishmoqda o'xshatilayotgan narsaning belgisi aynan o'sha narsada yanada aniqroq, yorqinroq namoyon bo'ladi. Masalan, lampochkaning

qorong'ulikni qisman yoritishini kuchaytirib ko'rsatish uchun uning yorug'lik kuchi kunduzning yorug'ligiga qiyoslanadi: "Nur sochadi yulduzdek, tunni qilar kunduzdek". Chumolilaming mehnatkashligi, ulaming tartibli harakati, darhaqiqat, kishilaming hayratiga sabab bo'ladi. Biroq qumursqalar nihoyatda mayda hasharot bo'lganligi sababli ularning bunday faoliyati har doimo ham ko'zga tashlanavermaydi. Quyidagi topishmoqda bu narsaga urg'u berish va kishilar ko'z o'ngida haybatli tasvirni yaratish maqsadida ular karvonga o'xshatilayapti: "Qora-qora, qorakarvon, ertayu kech tashirdon".

"Gul tagida olifta ashulachi" topishmog'ida bulbulga sha'ma qilinmoqda. Ma'lumki, bulbul o'zining chiroyli sayrashi, go'zalligi va gullarni sevishi bilan boshqa qushlardan ajralib turadi. Qushning bu jihatlarini bo'rttirib ko'rsatish uchun u rang-barang mato parchalaridan ko'ylak kiyib, turlicha maqom va noz - ishvalar bilan kuylaydigan olifta ashulachiga qiyoslanmoqda.

Ayrim topishmoqlaming qofiyalari topishmoqda yashiringan narsa nomiga qofiya yoki omonim so'z bo'lishi mumkin:

Yedirib, yedirib, o'zi yer. (*Yer*)

Uyog'i alang, bu yog'i alang,

O'rtasidaola to'palang. (Chang)[1.5-b].

Bunday topishmoqlaming tuzilishi, qo'llangan qofiyalarning ohangdorligi, ularning javobini topuvchining mushkulini biroz bo'lsa-da osonlashtiradi. Shuningdek, ayrim topishmoqlardagi qofiya topiladigan narsa nomi bilan aynan qofiya bo'lmasa-da, biroq ohangdosh bo'lishi mumkin:

Cho'pchagim *cho'pchak*,

Oltin belanchak,

Yetli qizning onasi,

Halgacha kelinchak. (Qo'g'irchoq)

Anora, minora,

O'ng qo'lga qo'nara. (Piyola)

Uxlab yotar kunduzi,

-

Shoinda oghilar te'zi. (fitlduz)[2. 12-14-b.]

O'zbek xalq topishmoqlarining ko'pchilik qismini metaforik topishmoqlar tashkil etishini aytib o'tdik. Topishmoqlaming so'roq mazmunidagi masala-topishmoqlari ham mavjud bo'lib unga misol tariqasida yuqorida keltirganimiz g'ozlar haqidagi topishmoq mansubdir. Bundan tashqaii o'zbek xalq topishmoqlari orasida topishmoq - maqol, topishmoq - o'yin, topishmoq - tez aytish, topishmoq - qo'shiq, topishmoq - ertak kabi turlari bor.

Topishmoqlar tuzilishi jihatidan ba'zan nasriy, ko'pchilik hollarda she'riy shaklda bo'lib, ularda ma'lum bir musiqiylik, zarb, turoq, vazn, qofiya kabi she'riyatning formal talablariga amal qilingan. Qofiya, vazn topishmoqning silliq, ixcham, ohangdor, esda qoladigan bo'lib tuzilishini ta'minlashga xizmat etadi. Masalan: "To'rt oyoqli, temir tuyuqli" (*ot*).

Topishmoqlar bir savol-javobli (bir predmetli) bo'lish bilan birga, ko'p savol-javobli (ko'p predmetli) ham bo'ladi. Bunday topishmoqlar ko'pchilik hollarda yaxlit she'riy parcha tarzida tuziladi:

*Tog'da talaymonni ko'rdim,
Suvda sulaymonni ko'rdim,
Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim,
YUmalab yotgan toshni ko'rdim[3. 9-b].
(Bo'ri, baliq, sumalak, toshbaqa.)*

Ba'zan topishmoqlarning bir nechasi nazm ipiga tizilgandek bo'ladi va ularning javoblari ham shu tarzda bo'lishi talab etiladi:

*Qamish uchi qaltiroq, uni toping, dilbarim,
Igna uchi yiltiroq, uni toping, dilbarim,
Sassiq ko'lda it hurar, uni toping, dilbarim,
Taquir-tuqir taqravon, uni toping, dilbarim,
Ichidagi mehribon, uni toping, dilbarim...[4.32-b]*

Topishmoqlar fol'klorning boshqa janrlari bilan mahkam bog'liq. Ular epik asarlarda tez-tez uchrab turadi. Hatto maxsus topishmoqli ertaklar ham mavjud. Bunda topishmoqlar epik asarlar uslubiga moslashadi. Asosan, doston va ertak qahramonlari orasidagi dialoglarda ishlatiladi, ya'ni jumboqli savolga asarning asosiy qahramonining javobi tarzida qo'llaniladi. Bunday savol-javobli topishmoqlar dostonlarda qahramonlarning aql-farosatini sinash, ma'lum shartlarni bajarishda, qobiliyatini bilishda ishlatiladi. Bu xil savol-javobli topishmoqlar "Oshiq Oydin", "Oshiq Alvand", "Xirmon dali", "Yozi bilan Zebo" dostonlarida, Maxtumquli va Durdi Qilich aytishuvlarida tez-tez uchrab turadi. "Alpomish" dostonining Po'ltan shoir aytgan variantida Barchinning jumbog'iga Alpomishning bergan chiroyli javobi mavjud.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, topishmoqlar ertaklarda ham qahramonlarning aql-farosatini, serfahmligini, achchiq hayot tajribalarini boshdan kechirganligini bilish maqsadida ishlatilgan. Bundan tashqari topishmoqlar yosh avlodni zukko, topag'on, aqlan yetuk bo'lishlarini istab, turli davrlarda turlicha mazmun-mohiyatga ega bo'lgan topishmoqlar yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Robelen, E. (2011, December 7). STEAM: Experts make case for adding arts to STEM. Education Week.
http://www.edweek.org/ew/articles/2011/12/01/13steam_ep.h31.html
2. Boltaboyeva U. "Nutq madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari: mammo va yechimlar" // Oriental Art and Culture.-2020.-No I(2).
3. Yo'ldosheva S. "Kitob mutolaasini shakillantirishda kutubxonachilik faoliyati" // Oriental Art and Culture.-2019.-No IV (1).
4. Mamatov J." Barkamol avlodni tarbiyalashda ertaklarning ahamiyati" // International Engineering Journal For Research &Development.-2020.-T.5.-No Conference.-4-4.

